

Afkomst van de Kabb.

MOLENAAR AAN DE BEEK anno 1787

Jos Diender en Joop Morsink

Hendrik van de Wall.

Inleiding

Op de historische Witte Watermolen in park Sonsbeek in Arnhem hebben in de loop der eeuwen vele molenaars hun brood verdiend. In de archieven komen we namen tegen als *Gerrit Alisleger*, *Hinrick Roeloffsen*, *Wesselius Casparus Nibbelink* en *Adriaan van den Toorn*.

Van 1776 tot aan zijn dood in 1800 werd de molen gepacht door ene *Hendrik van de Wall*. Dit boekje schetst een jaar uit het leven van molenaar Van de Wall.

①

Het dal van de St. Jansbeek was van 1300 tot ca. 1850 het 'industrieterrein' van Arnhem en van grote betekenis voor de stad. In de tijd van molenaar Van de Wall stonden langs de St. Jansbeek meerdere watermolens. De Witte Watermolen heette in die tijd de '*Molen aan de Bloemenbleek*' en is nu de enige nog werkende molen aan de beek. De andere molens zijn in de loop der tijd allemaal verdwenen. Verschillende watervallen in park Sonsbeek geven nu nog de plaats aan, waar ooit een molen heeft gestaan.

Witte Watermolen

De Witte Watermolen heeft in de loop der eeuwen verschillende namen gehad. De molen wordt voor het eerst genoemd in archiefstukken uit 1281 en is vernoemd naar *Hendricus van Jamerlo*, één van de eerste eigenaren van de molen in de 13de eeuw.

②

Kennelijk is de molen in de 15de eeuw gesloopt en is er op dezelfde plek een nieuwe molen gebouwd. Het huidige molengebouw bevat namelijk elementen die niet verder teruggaan dan de tweede helft van de 15de eeuw.

In de 16de eeuw komt de molen in bezit van de familie *Vorstenburch*. In de volksmond heet de molen dan '*De Vorstenburgmolen*'. De erven Vorstenburg zijn tot in de jaren dertig van de 17de eeuw eigenaar van deze waterkorenmolens.

Op de weide naast de Witte Watermolen wordt de was gebleekt.

Hendrik van de Wall.

MOLENAAR AAN DE BEEK anno 1787

Buiten de Arnhemse stadswallen staan sinds de Middeleeuwen zeven watermolens langs de St. Jansbeek. Vanaf de stad gezien is de Witte Watermolen de '*Derde molen aan de Beek*' en wordt in die tijd dan ook als zodanig aangeduid.

Het gebied tussen de St. Jansbeek en de huidige Apeldoornseweg heet in de 17de en 18de eeuw de '*Bloemenbleek*'. Op de grasvelden naast de molen begieten wasvrouwen lange linnen banen, die in de zon liggen te bleken, met het water uit de St. Jansbeek. Ten tijde van molenaar Van

de Wall wordt de molen '*Molen op de Bloemenbleek*' genoemd.

De watermolen is de enige witgekalkte molen in het beekdal van de St. Jansbeek. Daaraan dankt de molen zijn huidige naam; '*De Witte Watermolen*'. De molen is in de jaren '60 van de vorige eeuw volledig gerestaureerd en weer bedrijfsklaar gemaakt.

Hendrik van de Wall.

MOLENAAR AAN DE BEEK anno 1787

Hendrik van de Wall

Molenaar Van de Wall is in 1746 in Heteren geboren. De achternaam 'Van de Wall' komt oorspronkelijk van 'Wonend aan de stadswal'. In de loop van de 18de eeuw wordt de tweede 'l' aan de familienaam toegevoegd, om aan het begin van de 19de eeuw weer te verdwijnen. Op 21-jarige leeftijd vertrekt Hendrik naar Huissen en negen jaar later, op 2 februari 1776, trouwt hij in Arnhem met de 20-jarige Anna Margaretha Breunisse uit Elst. Vijf dagen later wordt Hendrik ingeschreven in het Burgerboek als ingezetene van de stad Arnhem en wordt molenaar op de 'Molen aan de Bloemenbleek'.

4

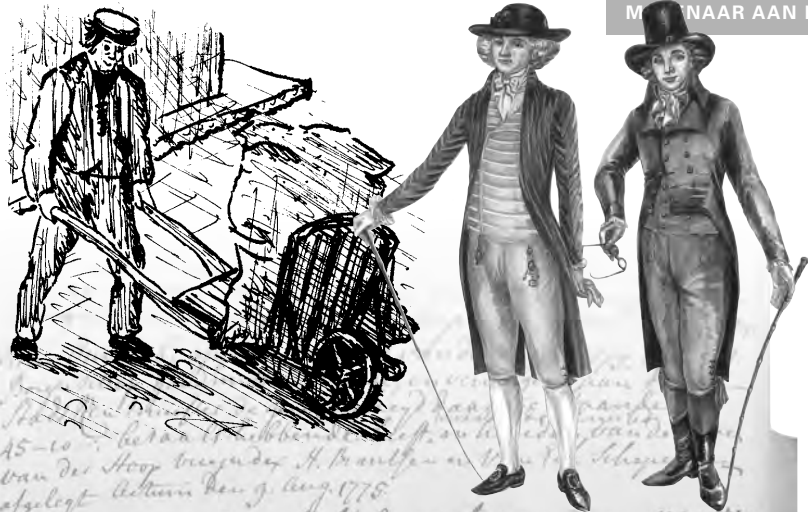
Molenaar

Een molenaar of mulder neemt een aparte plaats in het sociale leven in, vooral op het platteland. In veel streken van Nederland is de molenaar een burger met aanzien en behoort hij met de geestelijke, de burgemeester, de notaris en de brouwer tot de notabelen van stad of dorp. Of

1776
2 Feb
III
met Athes
ne Best
10. Feb 1776
Hendrik van de Wal J: M geboor
te van Heteren en Wonagte
albei
En
Anne Margaretha Breunisse
J: D wonende albei
D Intekening is
geschied door J: A.
Scheidius V: D: N: L.
Best
Geidder J: M:

Trouwacte van Hendrik van de Wall en
Anna Margaretha Breunisse uit 1776.

deze notabelen de molenaar ook als hun gelijke zien, valt te betwijfelen.

In het verleden is de beroepskeuze doorgaans eenmalig en wordt het ambacht in de meeste gevallen door één of meer kinderen voortgezet. Deze traditie komt vooral veel voor bij molenaars en bakkers, die ook vaak via huwelijken onderling met elkaar verbonden zijn. Omdat het huwelijk tussen Hendrik en Anna Margaretha kinderloos blijft, neemt na het overlijden van Hendrik een neef de molen over. Ook latere molenaars op de Witte Watermolen en diverse andere molens langs de St. Jansbeek, zijn verwanten van Hendrik.

5

Uit het Burgerboek: Hendrik van de Wall bij appointement van den 7 februarij 1776 tot het borgerschap geadmittleert sijnde en vervolgens aen den stads rentmeester de geregtigheid daar toe staande ad 45-10-: betaalt hebbende heeft werkelijk den borgereed afgelegd in handen van de heeren Tulleken vica judey van Hamel en Bongart scheepenen actum 12 februarij 1776.

Hendrik van de Wall. by appointement van den 7 februarij 1776 tot het borgerschap geadmittleert sijnde. en vervolgens aen den Stads Rentmeester de geregtigheid daar toe staande ad 45-10-: betaalt hebbende heeft werkelijk den borgereed afgelegd in handen van de Heeren Tulleken vica judey van Hamel en Bongart scheepenen actum den 12 februarij 1776

Johann Berent Sandtman by appointement van den 9 februarij 1776 tot het borgerschap geadmittleert sijnde. en vervolgens aen den Stads Rentmeester vermits met een borgereed was getrouwt. de helfte der geregtigheid ad 22-10-: voldaan hebbende heeft werkelijk den borgereed afgelegd in handen van de Heeren van Hamel vica judey Bongart en van der Hoop scheepenen actum den 12 februarij 1776

Cornelis van Eck

Aanvankelijk zijn molenaars in dienst van de eigenaar van de molen. Molenbezit is een dure aangelegenheid en niet altijd even winstgevend. Vandaar dat veel eigenaren in de 17de en 18de eeuw hun molen verpachten. Daarmee kunnen ze een groot deel van de onderhoudskosten op de pachter afschrijven.

6

Hendrik pacht de 'Molen aan de Bloem-bleek' van Cornelis van Eck. De uit Tiel afkomstige familie Van Eck behoort, samen met de familie Brantsen, Tulleken en Bentink, tot de meest vermogende en invloedrijkste regentenfamilies van de stad. Uit hun midden worden generaties lang opeenvolgende burgemeesters en schepenen gekozen.

Familiewapen van
Cornelis van Eck

an den tweeden condivident m' Jacob
Nicolaas van Eck, zoo veel nodig of dienstig na
Scheemingen by deelen. Megelaten en toebedeeld
het lot en goed de Bloembleek genaamd gelegen
in het Schependorn van de Ham, zoo als het
Zelve in 1703 is vastlezen op wylen m' Cornelis van
Eck en wederom in 1793, door dode van den elven.
op hem condivident, zynde Scheemroeg van de
provincie Gelderland ten Ruytensche regten.
Voorts word aan derelven in dygendorn toe en aan
bedeeld conform de boven gescequende lotconite
lene' summe van 1000 gulden zynde staant
van een Capitaal' groot geweest 1000. Gt ten
lasten van Gysbert Berntz. Papiermaker te
Noordham volgen. Gerechtige allegatie indicato
Capitaal' van 1000. Gt ten lasten van Gysbert
van den elven. 1703 en 1793. 1703 en 1793.

Document waaruit blijkt dat '... het erf en goed
de Bloembleek genaamd...' van 1783 t/m 1793 in
bezit was van '....wijlen Mr. Cornelis van Eck...'

Hendrik van de Wall.

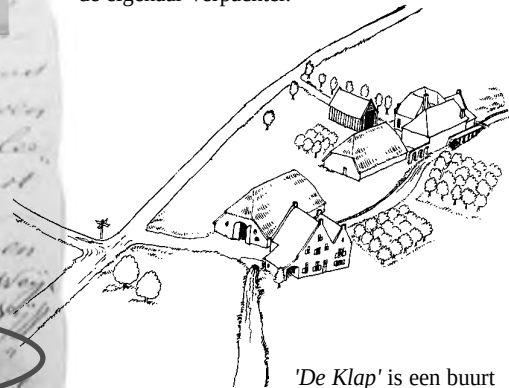
MOLENAAR AAN DE BEEK anno 1787

Document uit 1790 waarin de bezittingen van Cornelis van Eck beschreven staan, waaronder '... t huijs en erve t Klap...'. Daarmee wordt de Witte Watermolen bedoeld.

Pachtovereenkomst

In de pachtovereenkomst tussen Van de Wall en Van Eck is bepaald dat Hendrik de molen goed moet onderhouden, zodat er geen kosten zijn als de pachtperiode is afgelopen. Verder staat beschreven dat Hendrik zelf alle lopende onderdelen en het touwwerk moet onderhouden, repareren en zonodig vernieuwen. Groot onderhoud aan de molen en slijtage van de stenen komt voor rekening van de eigenaar-verpachter.

'De Klap' is een buurt buiten de St. Janspoort aan de Zijpendaalseweg, bestaande uit enkele eenvoudige woningen, wasserijen en watermolens.

7

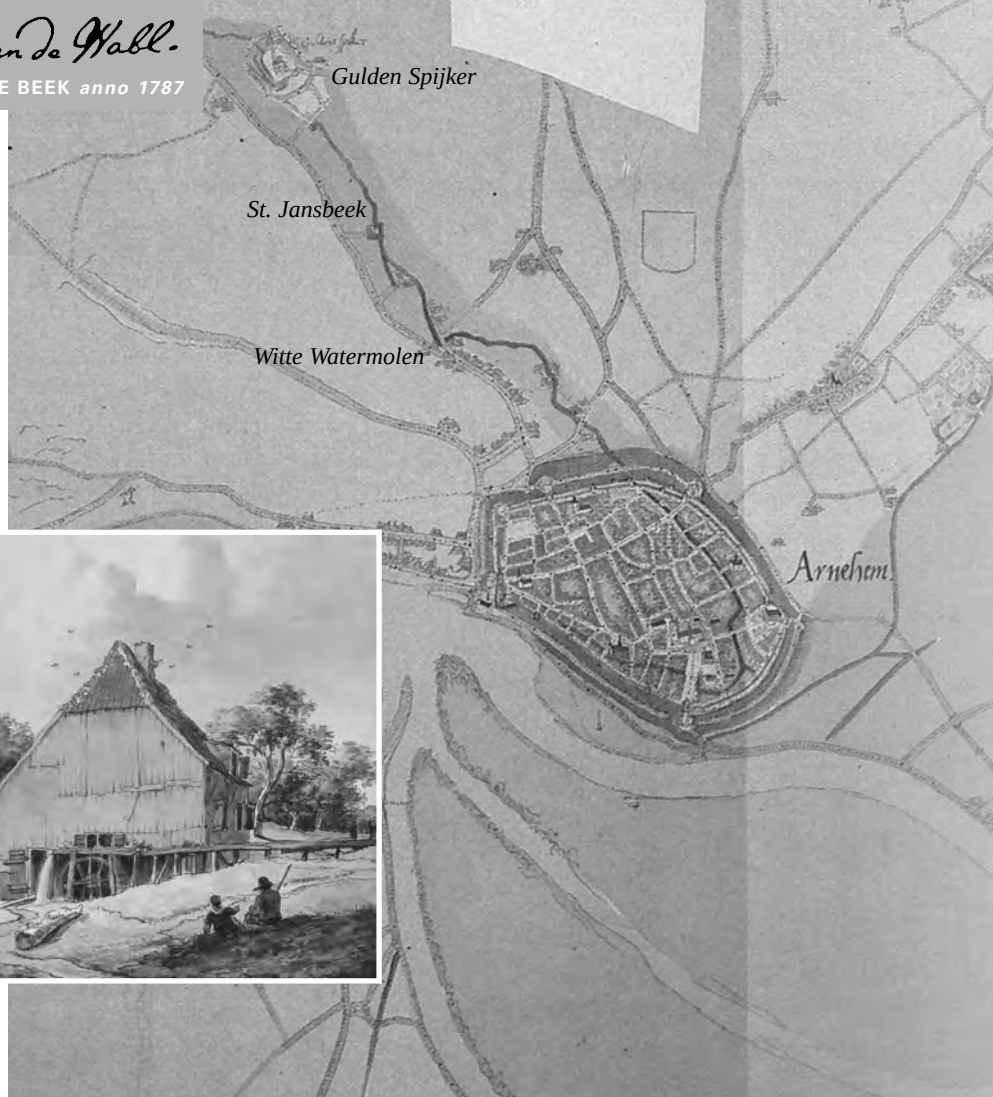
Watermolen

Molens worden voornamelijk gebruikt om *graan* te malen. In het grootste deel van Nederland wordt de *wind* als energiebron gebruikt. Nadeel van een windmolen is dat er niet gemalen kan worden als er geen wind is en als het stormt kan de molen op hol slaan. Een *watermolen* kent die problemen niet. Vandaar dat de meeste Veluwe molens worden aangedreven door de constante toevoer van beekwater, dat van de heuvels van de Veluwezoom stroomt.

8

Spreng

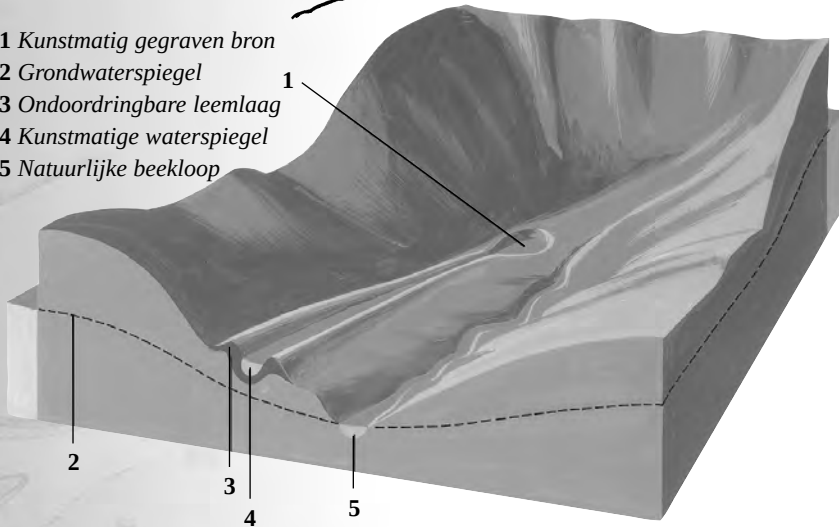
Door de geologische opbouw van de Veluwe vloeit een groot deel van het regenwater dat op de heuvels valt, ondergronds naar een lager gelegen plek in het dal en welt op de meest onverwachte plaatsen uit de bodem. Deze *bronnen* en *kwelgebieden* worden uitgegraven om de Veluwe beken van water voorzien. Zo'n uitgegraven bron is een *spreng*. De aansluitende beek heet een *sprengbeek*.

Uitgraven van een spreng.

- 1 Kunstmatig gegraven bron
- 2 Grondwaterspiegel
- 3 Ondoordringbare leemlaag
- 4 Kunstmatige waterspiegel
- 5 Natuurlijke beekloop

Beek

In de 17e en 18e eeuw zijn vele beken gegraven om de *waterkracht* te kunnen benutten voor het aandrijven van watermolens. De loop van een sprengenbeek wordt in de loop der tijd steeds aangepast om de toevoer van water voor de molens te verzekeren. Ook *stuwvijvers* of *wijers* maken hier deel van uit. De meeste vijvers in park Sonsbeek zijn oorspronkelijk stuwvijvers geweest.

St. Jansbeek

Eén van de *beekstelsels* die vanuit de Veluwezoom richting Arnhem stroomt is de *St. Jansbeek*. Deze beek wordt gevoed door enkele sprengen (bronnen) in park Zijpendaal. De *St. Jansbeek* stroomt met een verval van 35 meter over een lengte van 2,5 kilometer door park Sonsbeek, langs de Zijpendaalseweg en met een grote boog door de stad naar de Rijn. De bodem van de *St. Jansbeek* is met aangestampte leem ondoordringbaar gemaakt.

Molenbeek

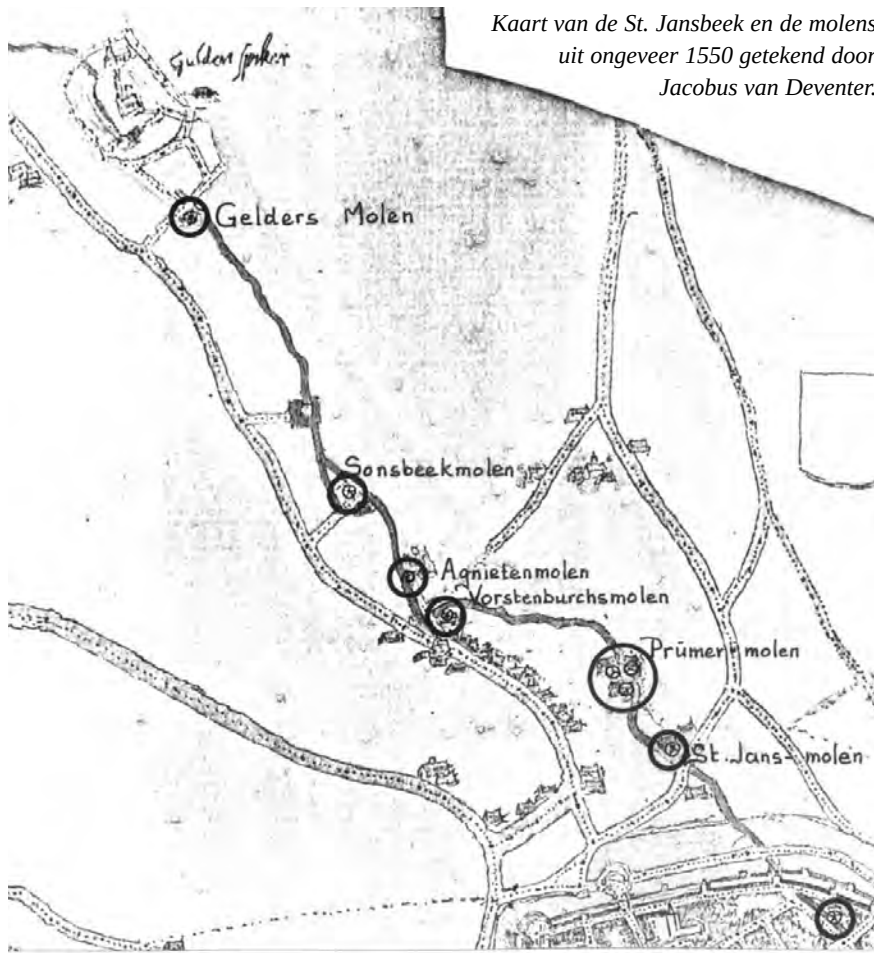
Door het snel stromende water van de beek worden al sinds de 13de eeuw *korenmolens*, *EEK*- en *runmolens* (waarin eikenbast wordt vermalen tot een grondstof voor de leerlooierij), *wasserijen* en een enkele *papiermolen* aangedreven. De St. Jansbeek wordt daarom ook wel de *Molenbeek* genoemd. Het molenbedrijf langs de St. Jansbeek is in feite het eerste industriegebied van Arnhem en van groot belang voor de ontwikkeling en de groei van de stad.

10

Ruzie

Alle molens langs de St. Jansbeek worden aangedreven door *water*. Iedere molenaar heeft daarom de plicht ervoor te zorgen dat ook zijn burens, stroomafwaarts, voldoende water krijgen om hun molens gaande te houden. Als Hendrik niet voldoende water laat doorstromen, krijgt hij gegarandeerd ruzie met de andere molenaars. Waarschijnlijk krijgt hij ook ruzie met de boeren in de buurt, want als hij het water te lang tegenhoudt, lopen de aangrenzende landbouwgronden en weilanden onder water.

Kaart van de St. Jansbeek en de molens
uit ongeveer 1550 getekend door
Jacobus van Deventer.

Beekmeester

Nadat het beekwater is gebruikt voor de aandrijving van de diverse watermolens, wordt het water gebruikt door de *wasserijen*, zowel voor de aandrijving van de molen als voor het schoonmaken van de was. Vervolgens wordt het water gebruikt door de *looierijen* voor het spoelen van de huiden. Tot ca. 1836 loopt de St. Jansbeek geheel open door de stad, hier en daar door een vlonder overdekt. Het beekwater wordt nog verder vervuild door de op de beek lozende *secreten* en illegaal gedumpt afval. 'Beekmeesters' moeten ervoor waken dat in de beek geen *'vuylness, noch onrendlicke dingen in geworpen, gestort oft gewassen en worden'*. Het sterk vervuilde water wordt uiteindelijk via de Roermondsgracht op de Rijn geloosd.

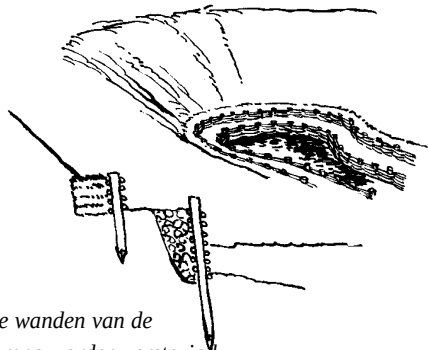
11

De St. Jansbeek komt bij de Janspoort (linksboven) Arnhem binnen en loopt als een open riool via de Beekstraat en de Markt naar de haven.

Onderhoud

Gezamenlijk houden de molenaars de beek schoon. Een paar keer per jaar worden de sprengen uitgegraven, wordt gras en plantengroei gemaaid, de beschoeiing hersteld en drijvend vuil en blad verwijderd. Behalve allerlei rommel drijven er soms ook dode biggen en kippen in het water. Met plukhaak en berkenbezem wordt de beek schoon 'geveegd'. In de regel gebeurt dit onderhoud op zaterdag, zodat het opgewoelde vuil een dag kan bezinken voordat de molens weer in werking worden gesteld.

12

De wanden van de spreng worden verstevigd.

De beschoeiing van de beek wordt hersteld.

Arnhem

Arnhem telt eind 18de eeuw niet meer dan 9000 inwoners en is redelijk welvarend. De stad is omgeven door grachten, wallen en hoge muren met talrijke torens en is slechts te bereiken via vier poorten; de *Rijnpoort*, *Sabelpoort*, *Velperpoort* en de *Sint Janspoort*.

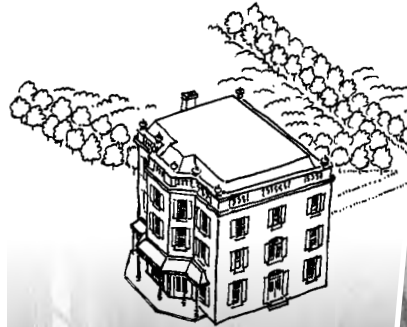
Veel gevels in de binnenstad, zoals hier aan het einde van de Jansstraat, zijn voorzien van fraai gevormde *uithangborden*, die met sierlijke letters de naam van de neringdoende en de door hem verkochte producten vermelden. De inwoners leven voornamelijk van de landbouw. Binnen de stadswallen staan nog maar dertig boerderijen. Veel boeren zijn verhuisd naar de velden rondom de stad.

Adel

In het midden van de 18de eeuw krijgen de boeren in het buitengebied gezelschap van vermogende *regentenfamilies* uit Arnhem en uit het westen van het land, die het land in de omgeving van de stad aankopen en er prachtige buitenverblijven bouwen. De adellijke families brengen het goedkope heide-land op grote schaal in cultuur en houden zich voornamelijk bezig met de aanleg van tuinen, paardrijden en de jacht.

Adellijke families vestigen zich in prachtige landhuizen in het buitengebied ten noorden van Arnhem.

14

Familiewapen van Gerhard Pronck.

Sonsbeek

Het dal van de St. Jansbeek wordt aan de zuidzijde begrensd door hoogliggende heidevelden en aan de noordzijde door de glooiende *Hartgersberg* met zijn koren- en tabaksvelden. Verspreid over het dal liggen behalve de watermolens ook enkele boerderijen en arbeidershutjes. *Landgoed Sonsbeek* is het lager gelegen gebied met de vijvers en de St. Jansbeek. Het huis op de Hartgersberg staat tegenwoordig bekend als 'De Witte Villa'.

Ten tijde van molenaar Van de Wall is de Arnhemse burgemeester *Gerhard Pronck* eigenaar van dit landgoed. Tussen 1780 en 1790 laat hij veel bomen aanplanten, zoals beuken, zilversparren en fijnsparren. De beukenlaan naar de Ronde Weide vormt de oorspronkelijke grens tussen *Sonsbeek* en het hoger gelegen landgoed *Hartgersberg*. In 1806 koopt Baron de Smeth het landgoed Sonsbeek en twee jaar later het landgoed Hartgersberg. Hij voegt de beide landgoederen samen en noemt het '*Sonsbeek*'.

Engelse landschapsstijl

De tuinaanleg in *Engelse stijl*, zoals dat vandaag de dag nog steeds zichtbaar is in *park Sonsbeek*, dateert uit de periode 1775-1850. Oerbos van meer dan 100 jaar oud wordt afgewisseld door glooiende weiden, kronkelende paden, beukenlanen, doorkijkjes, vijvers, fontein en pittoreske bruggetjes.

De grote hoogteverschillen van Sonsbeek zijn een ideale basis voor de *romantiek* van de Engelse landschapsstijl. Deze romantische opvatting van tuinaanleg vormt een grote tegenstelling met de zogenaamde *Franse stijl* uit de 16de en 17de eeuw, waarin strenge geometrische patronen overheersen.

16

de Wal en R. Raslofs gettamentlyke
molenaar en Onse tekens door Hendrik
Legers, G. Proubroek J. vande Wal per Or,
dre en H. Raslofs Ryz per Orde myn
Vader.

Daer by hien uiterste verlegenheid
te kennen gevende, doordien zy
thans niet in staat zyn hunne Molens
behoorlyk te kunnen gebruyken, om
hunne Calanten zo Bakkers als Verde,
re op en Ingezetenan te kunnen hel,
pen met het behoorlyk malen van
t Koorn, en t geens verder in Welgeme
de Requeste word geposeerd.

Conflict

De nieuwe mode om op landgoederen par-
ken en tuinen aan te leggen met grote vijfver-
partijen, leidt tot grote ergernis bij Van de
Wall en zijn collega-molenaars. De watertoe-
voer van de St. Jansbeek wordt hierdoor
namelijk steeds slechter. Er ontstaan regel-
matig conflicten tussen de eigenaar van land-
goed Sonsbeek en de molenaars aan de beek,
zoals blijkt uit dit proces-verbaal uit 1801,
waarin een aantal molenaars, waaronder
Jelis van de Wall, broer en zakenwaarnemer
van de pas overleden Hendrik van de Wall
'... hun uiterste verlegenheid te kennen
gevende, doordien zij thans niet in staat zijn
hunne molens behoorlyk te kunnen gebrui-
ken, om hunne calanten zo bakkers als ver-
dere op en ingezetenen te kunnen helpen met
het behoorlyk malen van 't koorn...'.
molenaar

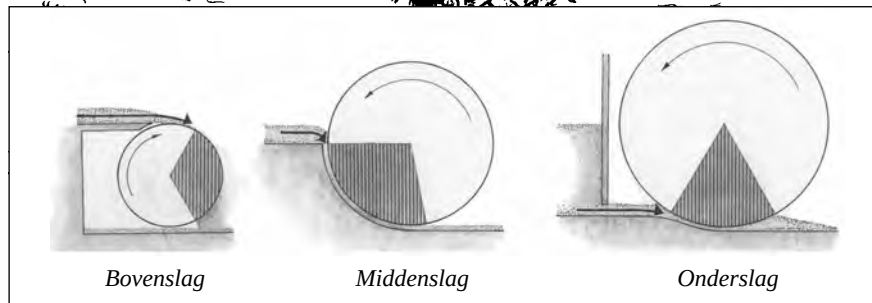
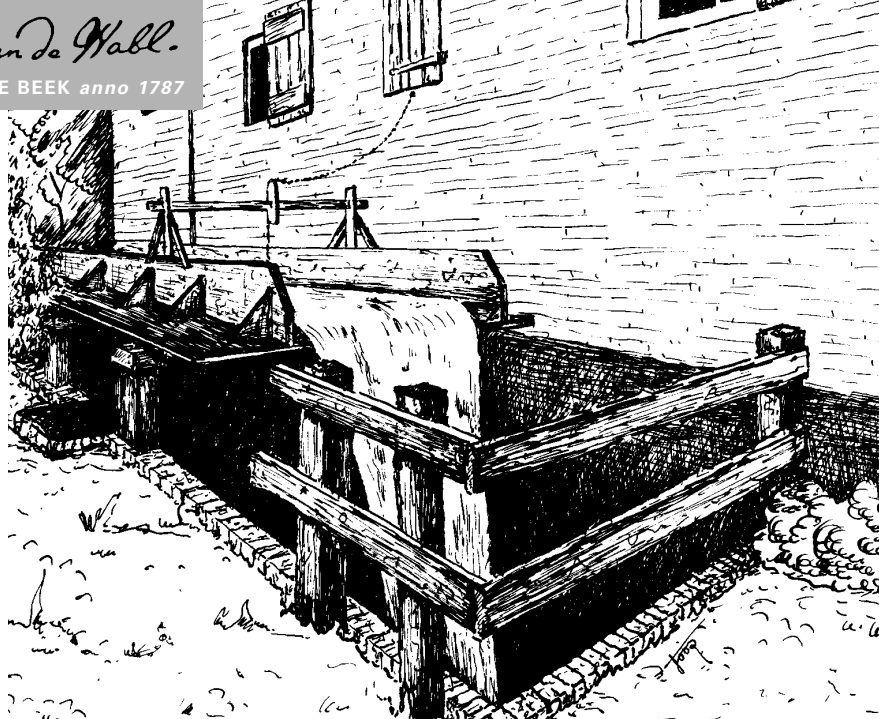
Bovenslagmolen

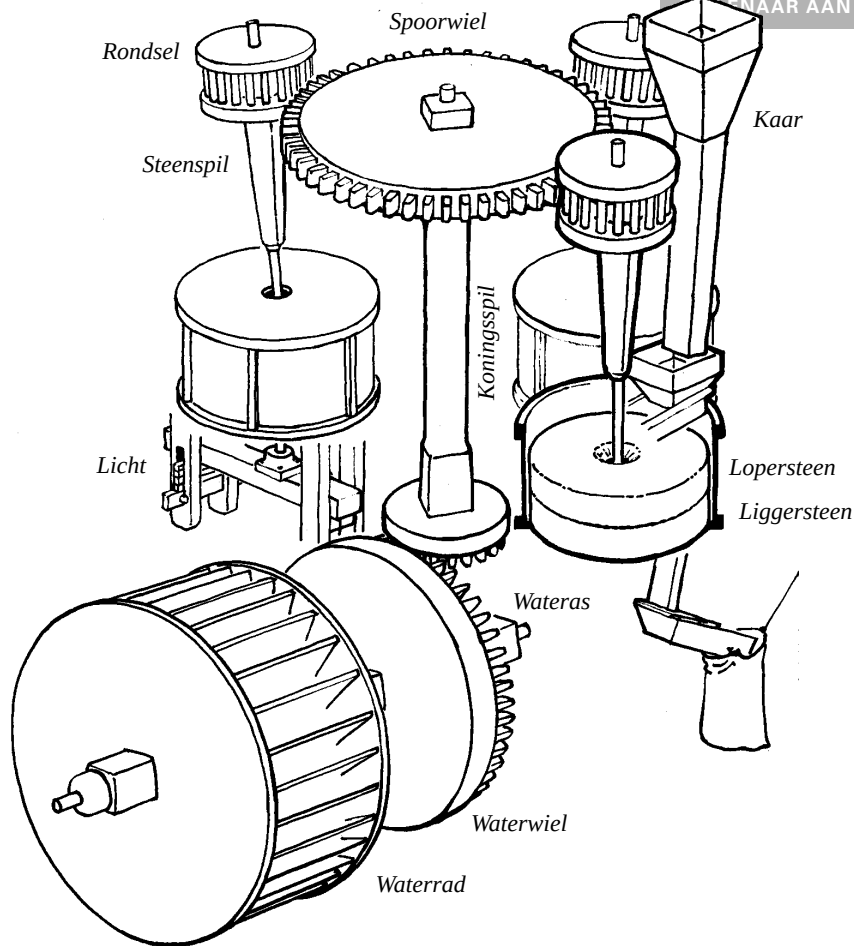
Watermolens kunnen een van boven, midden of van onder aangedreven waterrad hebben. De 'Molen op de Bloemenbleek' is een *bovenslagmolen*. Langs de zijgevel loopt de goot waardoor het water van de beek naar het waterrad wordt geleid. Het waterrad heeft een diameter van 2,60 meter. Het water vult de anderhalf meter brede bakken aan de voorzijde van het rad en duwt het rad door het gewicht naar beneden. Het rad brengt de kracht van het water, via het *gaande-* of *drijfwerk*, over op de *maalstenen*. Het verval van het water is 2,70 meter.

18

Rendement

Het voordeel van een bovenslagmolen is dat het rad tijdens het draaien het water bijna volledig benut. Bovenslagmolens hebben een *rendement* van bijna 80 à 90%. Het rendement van een onderslagmolen komt vaak niet boven de 30%. Bij de meeste bovenslagmolens is bovenstrooms een *stuwvijver* aangelegd, waarin het water 's nachts wordt opgevangen, zodat er overdag voldoende water is om te malen.

Gaande- of drijfwerk

Het *gaande- of drijfwerk* van de molen bestaat uit een *waterrad* op een *wateras*, die door middel van een *waterwiel* het *konings-spil* aandrijft. Het *konings-spil* drijft het *spoorwiel* aan en deze brengt via het *rondsel* de *steenspil* in beweging. De *steenspil* brengt de *bovenste- of lopersteen* in beweging. De *onderste- of liggersteen* ligt stil. De afstand tussen de bovenste en onderste molensteen kan worden afgesteld met een speciale mechanisme, de '*licht*'. Een kleinere afstand geeft meel van een fijnere kwaliteit.

Molentenen

De Witte Watermolen beschikt over drie koppels *molentenen*, die beurtelings aangedreven kunnen worden. Daarvoor zijn in het *gaandewerk* een aantal *koppelbare overbrengingen*. Op de *konings-spil* draait ook nog een horizontale as mee, die op het einde een ronde knop heeft. Molenaar Van de Wall gebruikt deze as als een soort *lier* om de zakken koren naar de korenzolder te hijsen.

Reuzel

Goed *onderhoud* is het behoud van de molen. Hendrik smeert regelmatig de kammen en staven in met *reuzel* (varkensvet). Tevens controleert hij of alle wiggen, kammen en staven van het aswiel, de bonkelaars en de rondsels goed vastzitten en slaat hij regelmatig tegen de kaar om verstopping te voorkomen.

Tijdens het werk luistert hij nauwkeurig naar de geluiden die de molen maakt. Is een lager niet goed gesmeerd, of zijn er verstoppingen, dan kan een deel van het *gaande-* of *drijfwerk* warm lopen en kan er brand uitbreken. Als de draaiende stenen te heet worden, ruikt Hendrik de schroeilucht en kan hij meteen ingrijpen.

*Hendrik slaat tegen de kaar
om verstopping te voorkomen.*

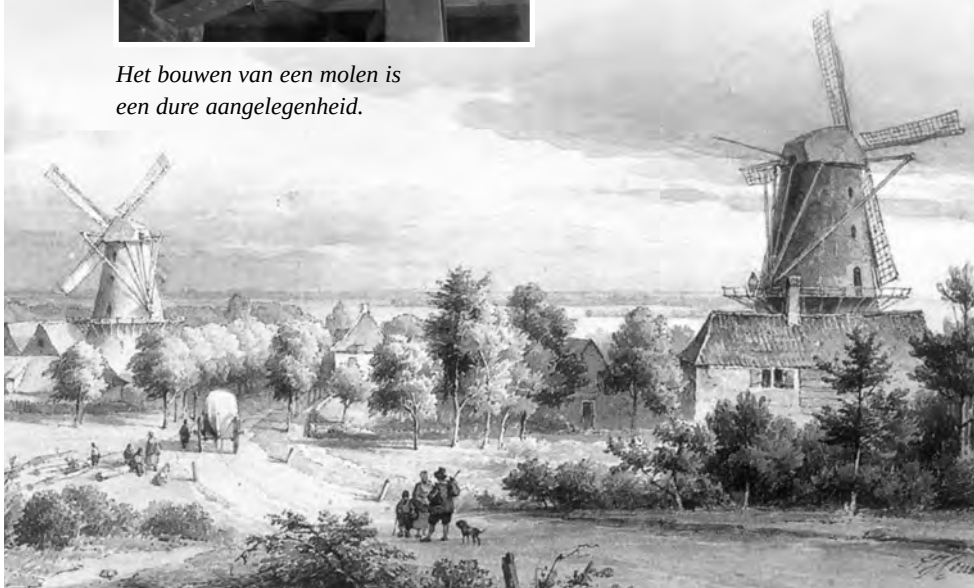

*Het bouwen van een molen is
een dure aangelegenheid.*

Molendwang

Omdat het bouwen van een molen duur is, zijn ze veelal eigendom van de plaatselijke adel. In ruil daarvoor krijgen ze het recht om bij het malen van het graan op hun molen *belasting* te heffen, het z.g.n. '*belasting op het gemaal*'. Om te voorkomen dat de pachtboeren uitwijken naar andere molens, wordt hen '*molendwang*' opgelegd. Men is dan verplicht het graan op de molen van de adel te laten malen. Behalve op enkele *windmolens*, komt molendwang op de Veluwe en in heel Oost-Nederland boven de grote rivieren nauwelijks voor. Boeren en burgers zijn daar vrij om te kiezen op welke molen ze hun graan laten malen. Ook op de molens in het dal van de St. Jansbeek bestaat ten tijde van Hendrik van de Wall geen molendwang meer.

21

*Twee windmolens bij herberg de Rode
Haan aan de Amsterdamseweg.*

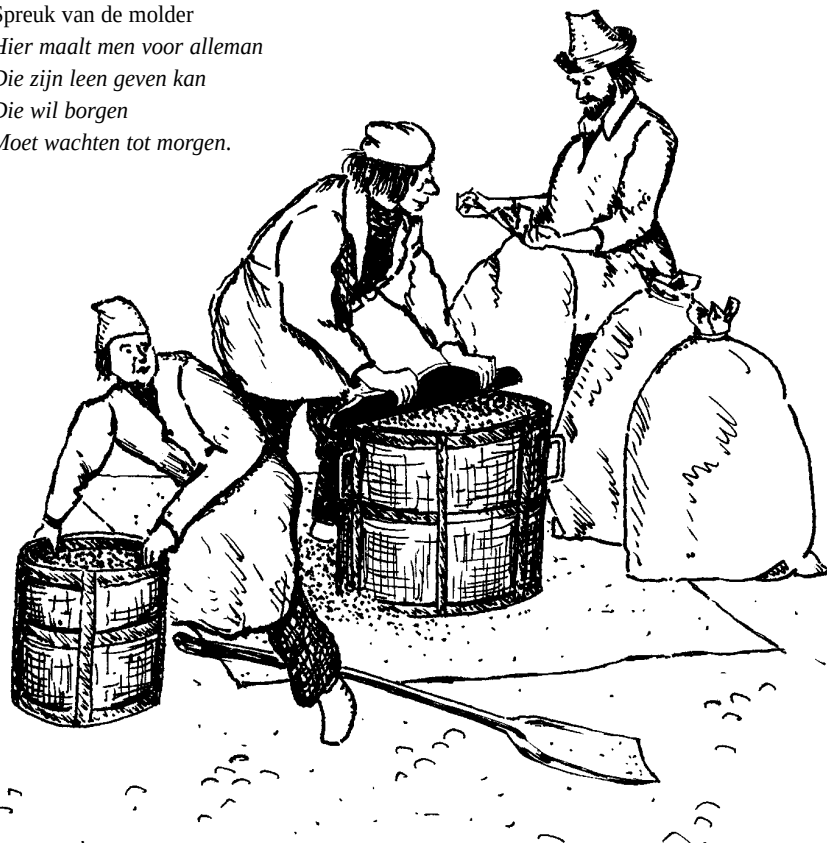
Scheploon

Van de Wall verwerkt partijen graan voor de plaatselijke bakkers, meelwinkeliers en boeren uit de naaste omgeving. Hij mag naast de verschuldigde belasting voor de eigenaar, een vastgesteld deel van het te malen graan voor zichzelf houden. Deze vorm van *loon in natura* wordt door de molenaar met een speciale *schep* (strijkmaat) geschept. Daarom spreekt men ook wel van 'scheploon'.

Spreuk van de molder
*Hier maalt men voor alleman
Die zijn leen geven kan
Die wil borgen
Moet wachten tot morgen.*

Molstervat

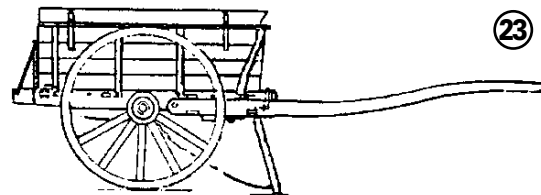
Het scheploon varieert sterk per regio en bedraagt 1/16 tot 1/24 per deel van de gemalen hoeveelheid graan. 1/16 deel is gelijk aan ruim 6 kg per 100 kg graan en 1/24 deel is gelijk aan ruim 4 kg per 100 kg graan. Uit elke zak schept de molenaar zijn deel en doet dit in het zogeheten 'molstervat'. Het scheploon wordt pas begin 19de eeuw afgeschaft. Vanaf dat moment krijgen de molenaars geld voor hun werk.

Rakkers

Om te voorkomen dat molenaars te veel in hun eigen voordeel scheppen, worden de *strijkmaten* jaarlijks door de *stadsijkmeester* geijkt. Op overtreding staat een flinke boete. Er zijn molenaars die met hun wijde mouwen extra graan scheppen en zich dat graan vervolgens toe-eigenen. Hier komt het gezegde vandaan '*Molenaars en bakkers die stelen als rakkers*'.

23

Een andere spreuk van de klanten is:
Meulderke, meulderke korendief
De grote zakken die maalt hij lief
De klein wil hij niet malen
Daar kan hij geen grote schep uit halen.

Nachtmalen

Er moet hard gewerkt worden op de molen. De meelproductie van de watermolens aan de St. Jansbeek is erg laag. De beek geeft een constante maar te kleine hoeveelheid water om tot een hogere productie te komen. Daarom moet Hendrik soms de hele nacht doorwerken. Tijdens het *nachtmalen* kan hij met tussenpozen even slapen in de kleine *bedstee* in de molen.

24

Door het belletje van het *weksysteem*, dat aangeeft dat de kaar op de graanzolder bijna leeg is, schrikt Hendrik wakker uit zijn hazenslaapje. Even snel de kaar vol storten, de fijnheid van het meel controleren, het meel uit de kist onder de meelkoker in een linnen zak scheppen, het *weksysteem* instellen en dan gauw weer slapen.

Titelblad van het gildeboek van het Arnhemse Schippersgilde.

St. Victor van Marseille met molensteen om de nek.

Gilden

In veel steden zijn de uitoefenaars van eenzelfde beroep in een *ambachtsgilde* georganiseerd. De toelating tot een gilde en de beroepsuitoefening zijn streng gereguleerd. Voor leden van een *molenaarsgilde* gelden bv. afspraken omtrent de inrichting van de molen, de dienstverlening aan de klant, het maalloon en de tijden waarop gemalen mag worden. De leden van het gilde treden samen op in processies, houden feestmaaltijden, behartigen elkaars belangen en zorgen voor de weduwen en wezen van gestorven leden.

Sint Victor van Marseille

Beschermheilige van de meeste *molenaarsgilden* is *Sint Victor van Marseille*. Victor was aan het einde van de 3de eeuw als Romeins officier in Marseille. Hij bekeerde zich tot het christendom en weigerde nog langer het gezag van de keizer als staatshoofd te aanvaarden. Daarvoor werd hij gevangengenomen en moest de meest verschrikkelijkste martelingen ondergaan. Tijdens zijn gevangenschap weet Victor zijn bewakers tot

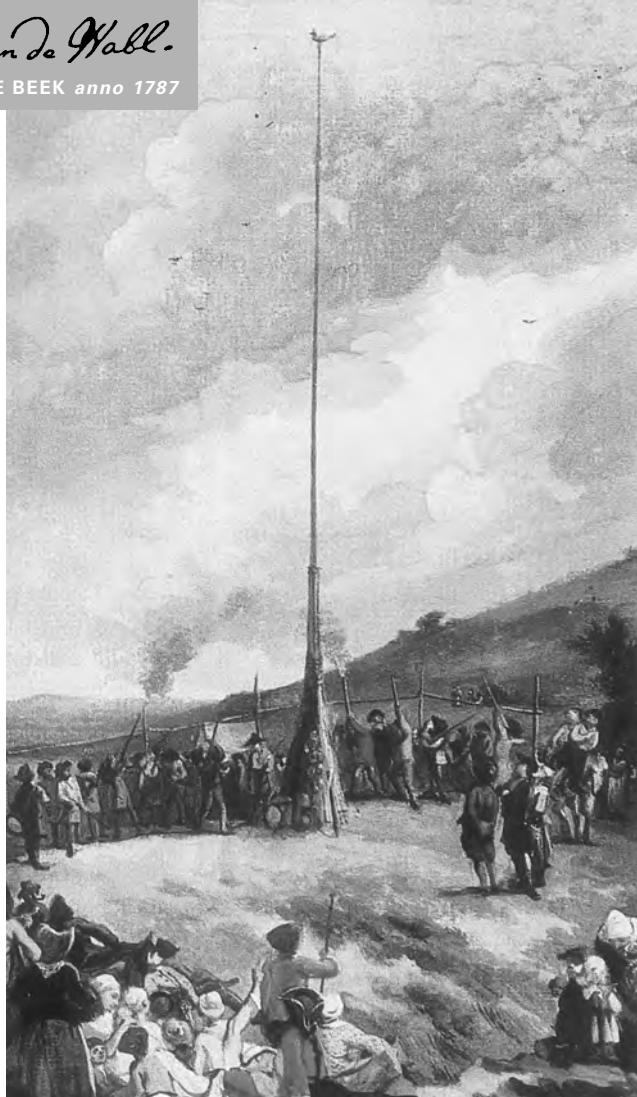
het christelijk geloof te bekeren. Voor straf werd hij veroordeeld om verbrijzeld te worden tussen twee *molenstenen*. Dan gebeurt er een groot wonder: het lichaam van Sint Victor doet de molenstenen breken. Uiteindelijk heeft men hem moeten onthoofden. De feestdag voor Sint Victor is 21 juli.

Sint Jans gilde

De *Arnhemse molenaars* hebben zich niet verenigd in een ambachtsgilde, maar in een *schuttersgilde*; het *Sint Jans Gilde*. Dit gilde wordt ook wel de '*Schutters van St. Jans-Obeecke*' genoemd of de '*Schutterij aan de Klap*' en voert een blauw vaandel, met daarop een *Sint Jansfiguur* en het opschrift *Sint Jans Gild*.

Papagaai-schieten

Eenmaal per jaar, op *Pinksterdinsdag*, vieren de molenaars het *schuttersfeest van Sint Jan*. Die dag wordt er niet gewerkt en trekt het gilde onder leiding van hun officieren met vliegend vaandel en slaande trom naar de Hartjesberg om daar op de '*papagaai*' te schieten. De papagaai is een houten vogel op

Het jaarlijkse schuttersfeest van de 'Schutters van St. Jansbeecke'.

naam...
in verder hadde konnen cont
te accorderen Zoo als aan den
accordeert word mits desen

Hendrik van de Wall.

MOLENAAR AAN DE BEEK anno 1787

" Verleeden Zijnde de requeste van Gra⁴
" Out Roubroek Hendrik van de Wal en
" Jan Wessels sig respective qualifice⁴
" rende als Capiteijn, Lientenant Veend⁴
" rijk en Adjutant van St. Jans Schut⁴
" terij, te kennen gevende dat die haare
" Schutterij van oude tijden af het recht
" Zoude gehad hebben om Jaarlyx op
" pinxter dingsdag na de Papegaay te
" Schieten, en haare Leerdag te houden en
" dat daar toe door Haar Ed. gr. agt. het
" nodige consent aan die Schutterij ver
" leent was.
" Dat Suppl^{em} of derselver predecesseuren

een lange stok. Wie de vogel eraf schiet, is voor dat jaar koning en wordt als zodanig met alle egards behandeld. Hij wordt met het koningszilber omhangen en zijn vrouw of vrijster wordt voor dat jaar koningin.

Schuttersgilde

De schuttersgilden - ook wel 'burgervendels' geheten - bestaan al sinds de 14de eeuw en zijn oorspronkelijk opgericht als gewapende burgerwacht ter verdediging van de stad. Het gilde oefent niet alleen met de wapens, maar vormt ook een begrafenisfonds voor haar leden. Eind 18de eeuw heeft het gilde alleen nog een folkloristische functie.

27

Vergunning

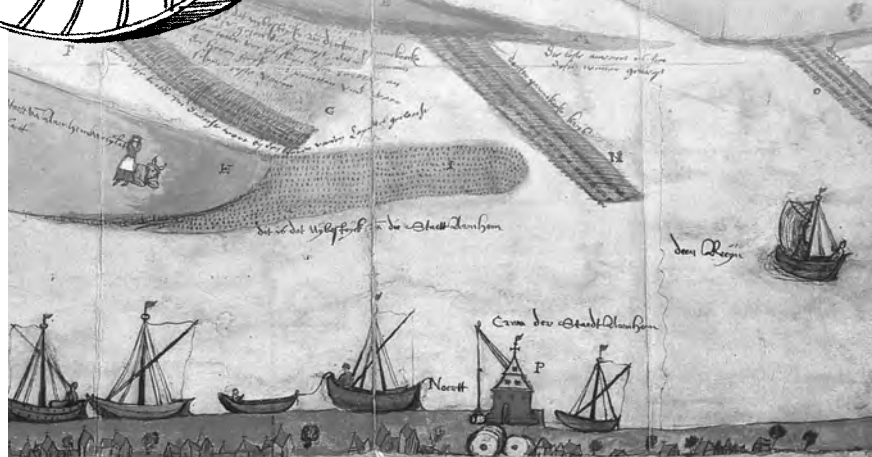
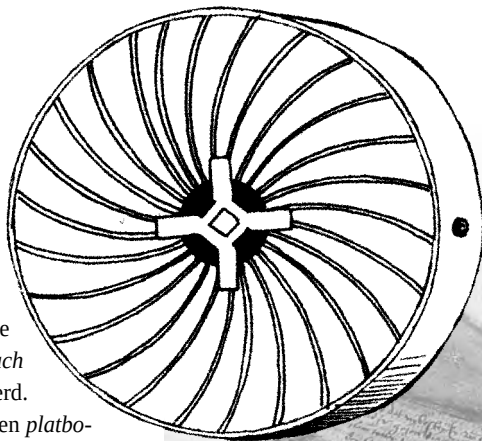
Voor het schuttersfeest van het Sint Jansgilde moet ieder jaar opnieuw een vergunning worden aangevraagd. Volgens deze vergunning-aanvraag uit 1780, heeft Hendrik van de Wall binnen het Sint Jansgilde de rang van 'Luitenant Veendrik' (vaandrig).

Hendrik van de Wal

Maalstenen

Eén van de maalstenen van de 'Molen op de Bloemenbleek' is versleten. Hendrik heeft van eigenaar *Cornelis van Eck* toestemming gekregen om in Duitsland een nieuwe steen te bestellen. Maalstenen, ook wel 'blauwe stenen' genoemd, komen over het algemeen uit de Eifel en worden vanaf *Andernach aan de Rijn* per schip aangevoerd.

De steen wordt vervoerd met een *platbo-demvaartuig*. Zo'n boot is voorzien van een oplopende boeg. Als er geen kade is, kan de schipper gemakkelijk tegen de zanderige oever varen om te laden en te lossen. De schippers van deze schepen onderhouden geregelde diensten tussen Rotterdam en Arnhem, Den Haag, Amsterdam of Duisburg. Ze kunnen een lading van ongeveer vijf ton vervoeren en worden stroomopwaarts door een paard getrokken, dat over het jaagpad langs de oever loopt.

De haven van Arnhem, met hijskraan.

Hijskraan

In de haven staat een *hijskraan*. Deze houten kraan werkt met behulp van een *tredmolen*, die door mensen of dieren in beweging wordt gebracht. Voorzichtig wordt de nieuwe steen van de boot omhooggehesen.

Na enig hijsen en vieren ligt de zware steen plat op de bodem van de *hessenwagen* en kan naar de molen vervoerd worden. Hendrik heeft voor deze zware klus de hulp ingeroepen van een paar bevriende *domeinboeren*.

Hessenwagen

Hessenwagens zijn wagens met een grote spoorbreedte. De wagens danken hun naam aan het feit dat ze in de Middeleeuwen goederen vervoeren tussen *Hessen* in Duitsland en de Nederlandse steden.

Vervoer

Vanaf de haven rijdt de zwaarbeladen wagen langs de stadswal richting de *Janspoort*. Daar gaan ze linksaf de *Zijpendaalseweg* op naar de molen. De weg is slecht en zit vol diepe gaten. Veel verkeer is er niet. Toch bestaan er al *ongeschreven verkeersregels*. Het is gebruikelijk dat de minst beladen wagen voorrang geeft aan een die volgeladen is. Een volgeladen kruiwagen is te klein en daarom de mindere van een lege meelwagen. Een ruiter moet aan de kant voor een wagen en een voetganger moet de ruiter te paard voor laten gaan.

30

Steenzolder

De wagen met de molensteen wordt zo dicht mogelijk bij de *steenzolder* gereden. Door *dampen* en *opklossen* werken de mannen met vereende krachten de zware steen omhoog, totdat de *grijpizernokken* van de *steenkraan* in het *steengat* klemmen. Het is nu nog een kwestie van omhoog draaien, zwenken en de nieuwe steen op de steenzolder laten zakken.

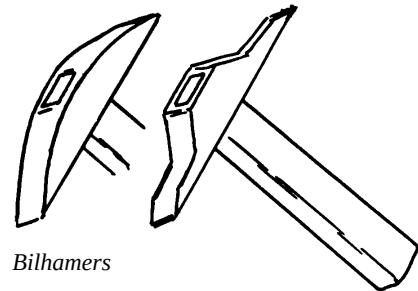
Diverse vormen van vervoer.

Billen

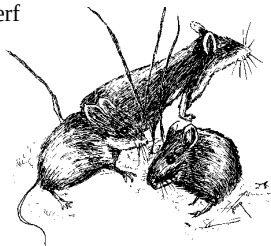
Nu kan de molensteen bewerkt worden. De steen moet van groeven worden voorzien, het zogenaamde 'billen'. Het billen is een inspannend en secuur werk, dat met grote regelmaat terugkeert. 'Bil' is verwant aan 'bijl'. Hendrik gaat op zijn knieën op een *bilkussen* zitten en pakt de *bilhamer* met twee handen vast. De ellebogen laat hij steunen in zijn dijen om een vaste slag te krijgen. Uiterst nauwkeurig en gelijkmatig hakt hij de groeven in de steen. Vanwege de rondspattende steensplinters is het niet geheel ongevaarlijk. Hendrik bilt bij voorkeur 's avonds bij kaarslicht. Door het strijklicht van de kaars kan hij de oneffenheden in de groeven goed zien.

31

Bilhamers

Maalgasten

Het werk op de watermolen begint al vroeg. Als Hendrik om 7 uur 's ochtends de molendeur open doet, zoeken *ratten* en *muizen* een goed heenkomen. De eerste boer staat al met zijn graan te wachten. Het duurt niet lang of het erf staat vol *maalgasten*.

32

'Wie 't eerst komt, 't eerst maalt' gaat niet voor iedereen op. De *domeinboeren*, die meestal wat later komen, hebben het recht van '*voormalen*'. Dat wil zeggen dat zij voorrang hebben bij het malen. Daar staat tegenover dat zij de molenaar gratis moeten helpen bij zware klussen, zoals het keren van de maalstenen of met het vervoer van nieuwe stenen vanaf de Rijnkade. Ook moeten zij het waterpeil van de beek in de gaten houden als Hendrik afwezig is en moeten ze het stro voor het dak leveren.

Luien

Dankzij de lage *doorrijpoort* kunnen de zakken met graan droog worden aan- en afgevoerd. Hendrik staat op zolder bij het luik waar de zakken omhoog worden gehesen, het zgn. '*luien*'. Hij maakt de strop los en zet de zakken bij de *kaar* (molentrechter). Als de *kaar* bijna leeg is, stort hij deze weer vol, net zo lang tot de hele lading graan gemalen is. Het is eentonig werk. Zo nu en dan veegt hij met een bezem de zolder aan en gooit het stof, waartussen nog heel wat graan zit, in een oude *meelkist*. Dit graanafval wordt later tot *veevoer* verwerkt.

33

Zand

In die tijd is er weinig verschil tussen graan voor *menselijke consumptie* en het graan voor *veevoer*. Om te voorkomen dat arme mensen het goedkopere veevoer kopen voor eigen consumptie, doet Hendrik een schep *zand* bij het meel. De arme mensen kopen het goedkope met zand vervuilde meel echter toch onder het motto, '*Zand schuurt de maag*'.

Molenpraat

De boeren, die op de molenwerf staan te wachten tot hun graan gemalen is, hebben ondertussen met elkaar handel gedreven en afspraken gemaakt. Ook bespreken ze op luide toon de laatste *dorpsroddels* en de *politieke toestand* in de stad. Dit geroddel en geklets wordt ook wel 'molenpraat' genoemd.

Stadsbestuur

Over de *politieke situatie* raken de boeren niet uitgepraat. Het stadsbestuur van Arnhem bestaat uit 12 schepenen, die telkens voor drie jaar door *stadhouder Willem V* worden benoemd. De schepenen worden belast met het dagelijkse beheer en bestuur van de stad en vormen het rechtscollege onder voorzitterschap van de Richter van Arnhem en de Veluwezoom. Jaarlijks kiezen de schepenen uit hun midden twee burgemeesters. De Arnhemse schepenen worden gekozen uit leden van enkele belangrijke, vermogende families. Van al deze regentenfamilies is de familie *Brantsen* de meest invloedrijke.

Portretten van Gerard en Johan Brantsen.

Regentenpolitiek

Het botert al jaren niet tussen de *burgers* van Arnhem en het *stadsbestuur*. Het volk ergert zich meer en meer aan de *regentenpolitiek* van deze bevoorrechte families en het *machtsmisbruik* dat daarmee gepaard gaat. Na een besluit van het bestuur om begrafenissen van de arme inwoners te verplaatsen

naar een voormalige *vuilstortplaats* buiten de stadsmuren, slaat in 1782 de vlam in de pan. Militairen raken in de Turfstraat slaags met de burgerwacht. Op een spotprent uit die tijd worden 'Goossen Geurt Bentink en Hent Brantsen, burgemeesters te Arnhem, aldaar op de markt door de wyven gekastydt'.

Patriottisme

De onrust en rellen in de stad zijn niet alleen een uiting van toenemend ongenoegen, maar staan ook symbool voor het opkomend *patriottisme* in de *Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*. Tussen 1 januari en 20 augustus 1787 heeft de gevestigde orde het zwaar te verduren. De patriotten zijn ontevreden over *stadhouder Willem V*. Deze staat bekend als een onbekwame en besluiteloze stadhouder, die zich door zijn vrouw *Wilhelmina* laat vertellen wat hij moet doen.

36

Willem V

Volgens de patriotten behoort het land aan de *burgers* en niet aan de bevoorrechte klasse met hun bestuursvormen. Zij eisen een grotere rol van de burgerij in het bestuur. In september 1785 ziet Prins Willem V zich genoodzaakt *Den Haag* te ontvluchten. Hij vestigt zich in het Oranjegezinde *Nijmegen*. De patriotten zien dit als een grote overwinning.

Stadhouder Willem V en zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen.

Escalatie

Ook de *Gelderse* bevolking raakt steeds meer op de hand van de *patriotten*. In de loop van 1787 escaleert het conflict. Op 12 maart schiet de patriottisgezinde kastelein *Limpkers* met een pistool op Oranjegezinde soldaten. In juni 1787 is de stad drie dagen lang het toneel van allerlei schermutselingen. Verschillende patriotten worden half dood geslagen door bendes plunderslaars, die onder aanvoering van de rijke *Torck van Rosendaal* korte metten maken met alles wat anti-oranje is. Er worden huizen geplunderd, waaronder het huis van kastelein *Limpers*.

37

Kastelein Limpers schiet op Oranjegezinde soldaten.

Wilhelmina van Pruisen

De patriotten roeren zich in heel Nederland. Om een burgeroorlog tussen de patriotten en Oranjegezinden te voorkomen, besluit de echtgenote van Willem V, prinses *Wilhelmina van Pruisen*, op 28 juni 1787 om vanuit Nijmegen naar Den Haag te gaan. In de buurt van *Gouda*, bij *Goejanverwellesluis*, wordt zij door de patriotten tegengehouden en teruggestuurd naar Nijmegen. Een dag later roept een woedende Wilhelmina de hulp in van haar broer *Frederik Willem II*, koning van Pruisen. Deze stuurt half september ca. 20.000 soldaten naar Nederland om de orde te herstellen. In Arnhem nemen ruim 200 soldaten van het *Regiment van Sommerlatte* hun intrek.

38

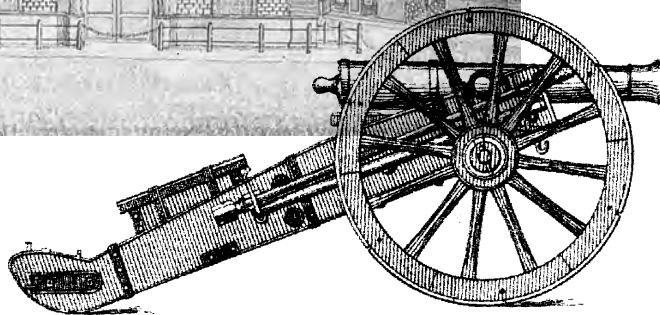

*Het Pruisische leger komt het
Arnhemse stadsbestuur te hulp.*

Soldaten van het *Regiment van Sommerlatte* plaatsen een kanon op de Markt.

Kanon

Met behulp van plunderende Pruisische soldaten krijgen de Oranjegezinde regenten de macht in Arnhem weer stevig in handen. De soldaten plaatsen een *kanon* op de Markt en eisen dat het carillon het *Wilhelmus van Nassouwe* speelt. Het stadsbestuur willigt deze eis in. De Pruisische soldaten kunnen tevreden zijn. Hun woede wordt echter weer aangewakkerd als een paar onbezonnen burgers vanuit het koffiehuis van *Van Leeuwen* op de Markt een *handgranaat* werpen en op de soldaten beginnen te schieten. De soldaten vallen het koffiehuis binnen en in een mum van tijd is het pand geplunderd.

Burgemeester *Van Hamel* heeft de situatie niet meer in de hand. Het stadsbestuur stuurt een afgezant naar prins *Willem V*. Deze maant de Pruisische soldaten tot rust. Ruim 14 huizen zijn dan al geplunderd en vele hebben schade.

40

Rekening So als Verhelue ingekomen
is door den Bakelouder van t bakken of de
aan de stad van Antlem wegens gelevert
brood by de voogastering en Verlyft der troepen
van hie koninglyke Majesteit van Pruisen xxx

Volgens Berekening van den Brock Polder

R. Helmich - - - - - 156. 2.,

Op onze maand Heeren Resident
Burgemeester desoor Stead, heeft
S. Hallenrich, in qualiteit als
Bekhouder van het Bakker
en Brouwer Gilde ingeleverd
het navolgende Brood.

1787.		het navalegende Brood	
October 4	Handel van de Stallen	1	4
5	Aan het Regiment van de Stallen	1	6
2	Handel van de Stallen	2	"
8	Handel van de Stallen 't nademiddag	1	"
	des avonds	1	"
9	des morgens	1	"
13	Handel van de Stallen 't nademiddag	1	"
	gequesten	6	"
	10. 66 Booder a 6 St.	3	"
22	des avonds aan de Barakken	2	10
23	des morgens	2	10
26	In de Ramp op de Staat Weijde	5	10
	aan Weijde Brood	3	"
	aan Weijde brood	4	"
30	Handel van de Stallen des middags	4	"
	des	4	"
	des 't nademiddag	4	"
	middags aan de Stallen	1	"
	des avonds van de Stallen	4	"
	van de Stallen	"	8
	van de Stallen	4	"
	van de Stallen	1	10
	des	1	10
	des	1	10
	des aan het Stadhuis	6	10
	des aan het Stadhuis	1	8
	des	"	14
	des	2	4
	des	1	4
	des	1	10

102 12

Winter

November 1787, de winter nadert, de Pruisische militairen zijn vertrokken en de rust

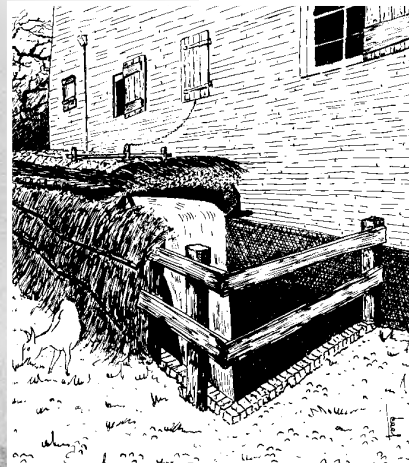
in de stad is weergekeerd.

Hendrik heeft de *molengoot* en het *waterrad* afgedekt met hout en bossen stro, zodat er een dikke beschermende laag ontstaat boven de voortkabbelende waterstroom.

Daarbovenop komt een dikke laag heideplaggen, zodat het

stro niet wegwaait. Ook stopt Van de Wall de ruimte tussen het rad en de molenmuur vol stro om *ijsvorming* te voorkomen. Zo kan hij in de komende wintermaanden rustig door-
malen.

De stadsgrachten zijn dichtgevroren, op achtergrond de St. Walburgiskerk.

Toekomst

Als het werk gedaan is, staat Hendrik voor zijn molen en kijkt zorgelijk voor zich uit richting de stad. De toekomst ziet er *somber* uit. De meeste watermolens langs de Arnhemse St. Jansbeek verkeren in een slechte staat en de beek levert te weinig water om de molens goed te laten draaien. In de stad doet bovendien het *gerucht* de ronde dat ze in Engeland geen water- of windkracht meer nodig hebben om molens en machines te laten draaien. Daarvoor gebruiken ze sinds kort 'stoomkracht'. **Molenaar Van de Wall schudt zijn hoofd en gaat naar binnen. Morgen moet hij weer vroeg op.**

De ontwikkeling van de stoom-machine zal het einde betekenen van veel water- en windmolens.

42

De Witte Watermolen

Historie in Beweging

Hendrik van de Wall zal niet de laatste molenaar zijn, die zijn brood op de *Witte Watermolen* verdient. Ondanks alle tegenslagen is de molen nog steeds in bedrijf. In de jaren '60 van de vorige eeuw is de molen volledig *gerestaureerd* en weer *bedrijfsklaar* gemaakt. Op de molen wordt nog bijna dagelijks op *ambachtelijke* wijze graan vermalen tot diverse meelproducten. Zo wordt er o.a. *tarwemeel*, *boekweitmeel*, *havermout* en *'vrekkenmeel'* vervaardigd. Deze producten zijn te koop in de Witte Watermolen en bij *Bezoekerscentrum Sonsbeek*, dat is gevestigd in de naastgelegen voormalige opslagschuur van de molen.

Openingstijden

Wilt u weten wat *'vrekkenmeel'* is, breng dan gerust een bezoekje aan de Witte Watermolen. De molen is van dinsdag tot en met vrijdag geopend van 10.00 tot 17.00 uur en de toegang is gratis. De molenaars vertellen u graag over de historie en werking van de molen. Voor schoolklassen worden er speciale *'molenlessen'* georganiseerd.

Adres

U vindt de historische Witte Watermolen aan de rand van park Sonsbeek, op loop-afstand van het centrum en het station (uitgang Sonsbeekzijde), aan de Zijpendaalseweg 24 in Arnhem (tel. 026 - 4450660).

Colofon

Hendrik van de Wall

Molenaar aan de Beek anno 1787

is een uitgave van Bezoekerscentrum
Sonsbeek, Zijpendaalseweg 24a, Arnhem

Bezoekerscentrum Sonsbeek is het informa-
tiet centrum voor de Arnhemse stadsparken
Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem.

Samenstelling en research: Jos Diender

Illustraties: Joop Morsink

Vormgeving: Studio Diender

Druk: Drukkerij HPC, Arnhem

Deze uitgave is geïnspireerd op het boek
'Benno, de Molenaarsleerling'
van J. Morsink.

Informatie en beeldmateriaal komt o.a. uit:
'Op kracht van Stromend Water' - H. Hagens
'Arnhemse Molens en hun Geschiedenis' -

G.B. Janssen

'Ach Lieve Tijd, 750 jaar Arnhem en de
Arnhemmers'

Het Gelders Archief

Het Gelders Documentatiecentrum

Woongedeelte van de Witte Watermolen.

Deze uitgave werd financieel mogelijk
gemaakt door:

Gemeente Arnhem,

Gelderland Cultuurland

Prins Bernhard Cultuur Fonds

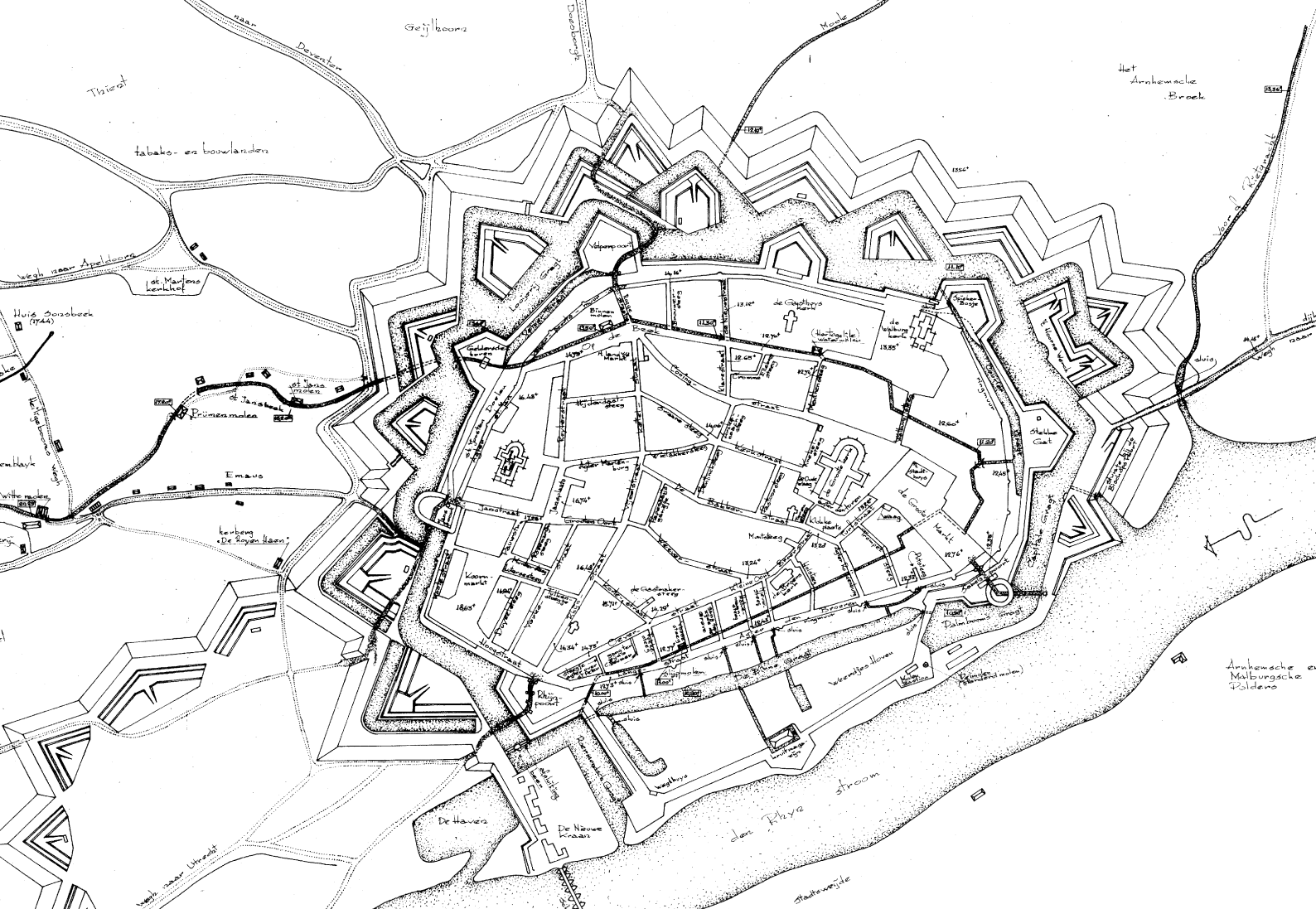
Bezoekerscentrum Sonsbeek

Prins Bernhard
Cultuurfonds Gelderland

BEZOEKERSCENTRUM SONSBEEK
Natuurlijk genieten

Molenaar aan de Beek

Het is 1787 en Nederland heeft zwaar te lijden onder de al jaren durende machtsstrijd tussen de *patriotten* en de Oranjegezinde aanhangers van stadhouder Willem V. Ook de Arnhemse bevolking komt in opstand tegen het machtsmisbruik van de regenten. Met behulp van *Pruisische troepen* probeert het stadsbestuur de opstand de kop in te drukken. Er wordt geplunderd, er vallen gewonden en doden en veel huizen gaan in vlammen op.

Ondanks alle onlusten en strubbelingen probeert *Hendrik van de Wall*, molenaar op de *Witte Watermolen* aan de *St. Jansbeek*, zijn molen draaiende te houden. De Arnhemse bakkers hebben immers meel nodig om de bevolking en het ingekwartierde Pruisische leger van brood te kunnen voorzien. Dit boekje schetst een jaar uit het leven van molenaar *Van de Wall*, over de ontwikkeling van de molenindustrie langs de *St. Jansbeek*, over de werking en het onderhoud van de *Witte Watermolen* en over de politieke situatie aan het einde van de 18de eeuw.

